

## Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Tapınak Görevlileri

Serkan DEMİREL\*

### Öz

Hititçe çivi yazılı metinlerde, tapınak kurumlarında görev yapan bir grup görevlinin unvanları geçmektedir. Görevlilerin unvanları tapınaklarda çeşitli iş kollarından insanların çalıştırıldığını göstermektedir. Bazı unvanlar doğrudan kült pratikleri ile ilgilidir. Farklı unvanlardan rahip ve rahibe, tapınağın hem dini hem de idari anlamda yönetimini teşkil eden bir ruhban grubun varlığına işaret eder. Bu grubun içerisinde bizzat kral veya ona bağlı rahipler de vardır. Metinlerde geçen bilgilere göre tapınakların dini yönlerinin yanı sıra dünyevi özelliklere de sahiptir. Tapınaklar çeşitli iş kollarından, zanaatçılara, çiftçilik ve çobanlıkla ilgili farklı meslek gruplarını da içerisine alan bir yapılanmaya sahiptirler. Bu görevliler kimi zaman tapınaklar kimi zaman da devletin desteklediği bir üretim motivasyonuna sahip olmalıydılar. Ruhban sınıfı dışındaki iş kollarının, tapınaklarda çalıştırılma durumu ise belirsizdir. Tam zamanlı olarak bu kurumlarda görev yapıyor olmalarının yanı sıra, koşullarını bilmediğimiz yarı zamanlı veya bedenen gerçekleştirilen vergiler yoluyla tapınaklarda çalıştırılıyor olabilirler.

**Anahtar Kelimeler:** Hititçe Çivi Yazılı Metinler, Hitit, Tapınak, Görevliler

### Temple Officials in Hittite Cuneiform Texts

#### Abstract

In Hittite cuneiform texts, the titles of a group of officials working in temple institutions are mentioned. The titles of the officials indicate that people from various fields of labour were employed in the temples. As expected, some titles are directly related to cult practices. Among the different titles, priest and priestess indicate the existence of a clergy group that constituted both the religious and administrative administration of the temple. This group also included the king himself or priests under him. According to the information in the texts, temples had worldly features as well as religious aspects. The temples were organised in a structure that included different occupational groups such as craftsmen, farming and shepherding. These officials should have a production motivation, sometimes supported by the temples and sometimes by the state. The employment status of the non-clergy in the temples is uncertain. They may have been employed in these institutions on a full-time basis, or they may have been employed in temples on a part-time basis, the conditions of which we do not know, or through physical taxation.

**Keywords:** Hittite Cuneiform Texts, Hittite, Temple, Officials

Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen tapınak görevlileri, Hitit toplumunun dini ve sosyal yaşamında önemli bir rol oynamaktadır. Bu görevliler, tanrılara adanmış kült pratiklerini yürütür, ritüelleri gerçekleştirir ve tapınakların işleyişini sağlarlar. Aynı zamanda tarım, hayvancılık, zanaatkârlık gibi alanlarda da faaliyet gösterebilirler ve tapınakların ekonomik işlemlerine katkıda bulunurlar.

Tapınaklar, çoğu durumda, birer kurum olarak görülmelidir. Zira pek çok örnekte görülebildiği üzere, belirli bir amaç çerçevesinde ve belirlenmiş kurallar dâhilinde yönetsel bir yapıya sahip olarak işleyişlerini sürdürmektedirler. Tapınakların kurumsallığı dini, kültürel, ekonomik ve siyasi boyutların bir karışımını yansıtarak zaman içinde önemli ölçüde gelişmiştir. Bu kurumlar yalnızca ibadet için değil, aynı zamanda ekonomik işlemler ve toplumsal kutlamalar için de hizmet vermiş, kültürel etkileşimleri ve geçim kaynaklarını şekillendirmiştir.<sup>1</sup> Etno-tarihsel çalışmalar, tapınakların sürekli olarak yeniden yapılandırıldığının altını çizmekte, çeşitli faktörlerin etkisi altında bu kurumların geçirdikleri dönüşümleri gözler önüne sermekte ve tarihsel ve çağdaş bağlamda toplumsal, dini ve siyasi dinamiklerin merkezinde yer alan bu kurumların çok yönlü doğasının altını çizmektedir.<sup>2</sup> Tapınakların çok yönlü doğası içerisinde bağışların ve vergilerin toplanması, ticarete katılma, zanaatçılık, ürün depolama, personel yönetimi ve benzeri birçok farklı şekilde görülebilir.<sup>3</sup> Eski Güneydoğu Asya

\* Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, [serkandemirel@ktu.edu.tr](mailto:serkandemirel@ktu.edu.tr), <https://orcid.org/0000-0002-7634-1421>

<sup>1</sup> Ramesh 2020.

<sup>2</sup> Lundquist 2007.

<sup>3</sup> Tapınakların kült dışı faaliyetler gösterebilecek olmalarını, kültürler arasında değişiklik gösterebilecek bir konu olarak değerlendirmek doğru olabilir. Zira kültür dini etkiler ve din de kültürün önemli bir parçasıdır (McClearly 2003). Bugünün dünyasında dini kurumlara ilişkin standart bir faaliyet alanı belirlemek imkânsızdır. Hristiyan dünyasında, hangi mezhepten olursa olsun tüm kiliseler az veya çok para işleriyle ilgilendirilir. Daha açık bir ifade ile Katolik veya Ortodoks kiliselerinin ticari anlamda bir banka işletmesi, Hristiyanlar tarafından normal karşılanabilir. Bu normalleşmiş durum dini inançlar, uygulamalar ve dinin getirdiği kurumsallığın ekonomik gelişme içerisinde bir rol oynamasıyla açıklanabilir (Weber 2005). İslam dünyasında, Güney Asya ve Uzakdoğu'da ise iadethanelerin kült amaçlarının dışına çıkılarak dünyevi faaliyetlere iştirak

toplumlarındaki tapınak kurumları bu konuda iyi örneklerdir. Anadolu'nun Geç Tunç Çağı'nı (MÖ 1650-1190) etkileyen en önemli siyasi ve kültürel unsur olan Hitit Devleti'ndeki tapınakları gerek kült gerekse de kült dışı faaliyetlerde bulunabilirlerdi. Hitit tapınakları, yıl geneline yayılmış kült pratiklerini yürüten çok sayıda kült etkinliklerini gerçekleştiren, kurbanları ve bağışları kabul eden, çeşitli zanaatkârları çalıştıran, hayvan sürülerine, geniş arazilere sahip olan ve böylelikle tarım ve hayvancılık ile uğraşan birer kurum görüntüsündedir.<sup>4</sup>

Hititçe çivi yazılı metinlerde tapınaklar Sümerce É. DINGIR<sup>LIM</sup> "Tanruların Evleri" veya Hititçe Ékarimmi/karimni, šiunaš parna "tapınak" olarak geçer. Tapınaklarda standart bir boyuttan söz edilmez. Boğazkale/Hattuša'da yer alan Büyük Tapınak toplamda 14.500 m<sup>2</sup>'lik bir alanı kaplamaktadır ve aynı kent içerisinde boyutları 400-600m<sup>2</sup>'lik küçük tapınaklar da vardır.<sup>5</sup> Tapınakların boyut ve faaliyet alanlarına göre çalıştırmış oldukları kişi sayısı değişmekteydi. Özellikle büyük ölçekli tapınaklarda, mülklerinin ve gelirlerinin artışına paralel olarak nitelik açısından çeşitlilik gösteren çok sayıda kişi çalıştırıldığı bilinen bir durumdur. Ancak bir veya iki kişinin görevli olduğu ve sadece kült faaliyetlerinin gerçekleştirildiği tapınakların sayısal oranı daha fazladır. Hitit tapınaklarında çalıştırılan kült, külte yardımcı olan ve ekonomik faaliyetlerle ilişkili olarak istihdam edilen görevlilere ilişkin temelde iki kaynak vardır. Bunlar tapınak görevlilerine ait direktif metinleri ve tapınaklara ait envanter metinleridir. Bayram metinlerinin de konuya ilişkin önemli bilgiler içerdiğini belirtmek gerekir. Bu metinlerin bazıları tapınakların çalışma biçimini düzenleyici ve yapılandırıcı bir işleve sahiptir. Yapılan bu çalışma kapsamında tapınaklardaki görevlilerin sınıflandırılması ve vasıflandırılması konusunda başlıca bu kaynaklardan yararlanılmıştır.

Tapınaklarda görevli olan kişilere ilişkin talimat metinleri birkaç defa yayınlanmıştır. Kronolojik olarak; E. H. Sturtevant,<sup>6</sup> A. Goetze<sup>7</sup> ve A. Süel'in<sup>8</sup> konuya ilişkin olarak yapmış oldukları çalışmalar vardır. Kült envanterleri metinleri ise pek çok kez çalışılmış ve konu ile ilgili doğrudan ve dolaylı olarak hazırlanan çalışmalarda defalarca kullanılmıştır. Ancak yapılan bu çalışma içerisinde ele alınan kült envanterler metinleri, C. W. Carter<sup>9</sup> ve M. Darga<sup>10</sup> tarafından yayınlanmış olan çalışmalardır.

Hititçe çivi yazılı metinlere göre tapınakların çalışma düzeninin belirlenmesi ve görevli personelin atanması, Hitit Devleti'nin idari yapılanması nedeniyle merkezi idare, yani kral tarafından gerçekleştiriliyordu. Kral, belli aralıklarla tapınaklarda çalışacak görevlilerin tayiniyle ilgileniyordu. Kült envanteri listelerinde her bir yerleşimin tapınakları belirtiliyor ve her tanrı için atanan kadın ve erkek tapınak görevlileri listeleniyordu.<sup>11</sup> Buna göre tapınak işleriyle meşgul olan çok sayıda görevli olduğu söylenebilir. Ortalama bir durumu yansıtmayı yansıtmadığı belli olmamakla birlikte, Karahna gibi küçük bir kentin tapınağına ilişkin envanter metninde, tapınakta görevli kişi sayısının toplam rakamı 775'tir.<sup>12</sup>

Hititçe çivi yazılı metinlerde LÚ<sup>MES</sup> É. DINGIR<sup>LIM</sup> ve LÚ Ékarimnala<sup>13</sup> geniş anlamda tapınak görevlilerini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Ancak bunların dışında başka kapsamlı kelimeler de vardır. Tapınak görevlileri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan Karahna şehrinin kült envanterinde<sup>14</sup> birkaç kolektif terim bulmaktayız. Bunlar arasında en kapsamlısı, metinde hem dar hem de geniş anlamda kullanılan LÚ<sup>MES</sup>hilammati'dir.<sup>15</sup> Aynı metinlerde, dinsel tören anlamına gelen hazziwi kelimesinden türetilen LÚ<sup>MES</sup>hazziwitašši ile birtakım rahipler listelenmiş vaziyettedir.<sup>16</sup> Metnin sonunda LÚ<sup>MES</sup>hilammati içerisinde dahil edilen bu grubun daha çok kült görevlilerini/rahip ve rahibeleri ifade etmekte kullanıldığı

etmesi makul bir durum olarak algılanmamaktadır. O halde dini kurumların ekonomik anlamdaki faaliyetlerini, kültürler arasında farklılık gösterebilen, yer ve zaman ilişkisi içerisinde ele alınması gereken bir konu olarak görmek gerekebilir.

<sup>4</sup> Klengel, 1975, s. 190; Souček, 1979, s. 78.

<sup>5</sup> Seeher 2011, s. 17, 80.

<sup>6</sup> Sturtevant, 1934.

<sup>7</sup> Goetze 1955a.

<sup>8</sup> Süel 1985.

<sup>9</sup> Carter 1962.

<sup>10</sup> Darga 1973.

<sup>11</sup> Hoffner 1987, s. 4071.

<sup>12</sup> KUB XXXVIII 12 Ay. IV 16; Darga, 1973, s. 17.

<sup>13</sup> Taggar-Cohen 2006, s. 279.

<sup>14</sup> CTH 517

<sup>15</sup> Darga 1970, s. 130; Güterbock 1975, s. 130.

<sup>16</sup> KUB XXXVIII 12 Öy. II; M. Darga, 1973, s. 9.

düşünölmektedir.<sup>17</sup> Metinlerde kimi zaman tapınak görevlileri, bağılı oldukları kült ile isimlendirilmektedirler. Örneğın LÚ<sup>MEŞ</sup> É<sup>DI</sup>İŞKUR ile Fırtına Tanrısı'nın tapınağındaki görevliler kastedilmektedir.<sup>18</sup> Tapınak görevlilerinin vazifeleri bazı rutin işlerden oluşmaktaydı. Tanrı sembolü olan kült heykelin yıkanması, giydirilmesi, müzik ve dans eşliğinde ona yemek ve içecek sunulmasını içeren "tanrıların bedensel ihtiyaçları"nın karşılanması bu işlerden bazılarıdır.<sup>19</sup> Ritüel bir nitelik taşıyan bu işlerle genellikle kült ve külte yardımcı olan görevliler ilgilenmekteydi. Ritüeller dışında çiftçilik, hayvancılık ve çeşitli zanaat işleriyle uğraşan görevliler de bulunmaktadır. Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen ve tapınaklarda görevli oldukları anlaşılan kişilerin pek çoğunun unvanından, görevleri hakkında çıkarımlar yapmak mümkün olabilmektedir. Ancak unvanları ve dolayısıyla görevli anlaşılamayan pek çok görevli de bulunmaktadır.

Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen tapınak görevlilerini kült görevlileri ve ritüellere yardımcı görevliler, çiftçiler ve çobanlar, zanaatkârlar ve tapınakların güvenliğınden sorumlu olan kişiler şeklinde birkaç başlık altında sınıflandırmak mümkün olabilir.

Hitit panteonundaki tanrı sayısının artışı ve kültler arasındaki farklılıklar, ritüel uygulamaların da çeşitlenmesine neden olmuştur. Bu durum tapınaklarda farklı uzmanlıklara sahip tapınak görevlilerini gerektirmiştir.<sup>20</sup> Görevlilerin toplum içerisinde sahip oldukları konum belli değildir. Bu belirsizlik kentler dışında daha da fazladır. Ancak belli başlı şehirlerdeki büyük ölçekli tapınaklarda görev yapan bazı rahiplerin statülerinin yüksek olduğu düşünölebilir.<sup>21</sup>

Hititçe çivi yazılı metinlerden, Hitit tapınaklarında en az bir erkek veya kadın kült görevlisinin görev yaptığı anlaşılmaktadır.<sup>22</sup> Tapınak görevlilerine ilişkin talimat metinlerine göre bu görevliler sadece gündüz değil geceleri de tapınakta bulunabiliyorlar, eşleri ve çocukları ile birlikte geçimlerini ve bakımlarını tapınaktan temin edebiliyorlardı.<sup>23</sup> Zira tapınakların bu kişilerin ve hatta tapınağın kölelerinin bakımını sağlayabiliyordu.<sup>24</sup> Boğazkale/Hattuşa Büyük Tapınak'ın batısında yer alan ve MÖ 15-14. yüzyıllarda yapılmış konutların tapınak görevlilerine ait olabileceğı ve bu alanda yaşayan görevlilerin geçimlerini tapınaktan temin ediyor olabilecekleri düşünölebilir.<sup>25</sup>

Hitit tapınaklarındaki kült görevlilerinin bir hiyerarşi içerisinde bulunduğı anlaşılmaktadır. Kült envanterlerinde ve tapınak görevlilerine ilişkin talimat metinlerinde isimleri en sık geçen ve diğerlerine göre daha önemli oldukları düşünölen kült görevlileri LÚ<sup>MEŞ</sup>SANGA, LÚ<sup>MEŞ</sup>GUDÚ ve MUNUS<sup>MEŞ</sup>AMA.DINGIR<sup>LIM</sup> olarak adlandırılan unvanlara sahiptirler.<sup>26</sup> *Rahipler* anlamındaki LÚ<sup>MEŞ</sup>SANGA isminin en üst düzey rahipler için kullanıldığı düşünölmektedir.<sup>27</sup> Bu görevliler tapınak görevlerinin önemli bir kısmını yönetmektedirler ve genellikle tapınak ritüelleri önemli roller üstlenirlerdi.<sup>28</sup> Tapınak görevlilerine ilişkin talimat metinlerinde *Rahipler* içerisinde SANGA GAL.GAL ve SANGA TUR.TUR gibi bir ayrıma gidilmiştir. Kanaate göre ilk belirtilen görevli *Üst Derecedeki (Büyük) Din Adamları*, ikinci belirtilen görevli ise *Alt Derecedeki (Küçük) Din Adamları* olmalıdır.<sup>29</sup> Bu durum, özellikle büyük ölçekli tapınaklarda LÚ<sup>MEŞ</sup>SANGA içerisinde hiyerarşik bir yapının var olduğunu ve gösteriyor olabilir. Rahiplerin dini görevlerinin yanı sıra tapınakların idaresinden de sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Onlar bir çeşit yönetici gibi tapınağı yönetiyorlardı. Tapınak görevlilerine ait direktif metinlerinde tapınağın yönetiminden sorumlu iki rahip olduğu bildirilmektedir.<sup>30</sup> Metinlerde bu iki rahibin ismi doğrudan verilmemekle birlikte, birisi tapınak

<sup>17</sup> Darga 1970, s. 130.

<sup>18</sup> KBo XX 68 I 6, XX 112 I 2, XXIV 24 III 21.

<sup>19</sup> Gurney 1952 s. 149-150.

<sup>20</sup> McMahon 1995, s. 1990.

<sup>21</sup> Hoffner 1969, s. 149; Souček, 1979, s. 78.

<sup>22</sup> Hoffner 1969, s. 149; Hoffner, 1987, s. 4071.

<sup>23</sup> Goetze 1957, s. 169; Hoffner, 1987, s. 4071.

<sup>24</sup> Klengel 1975, s. 193.

<sup>25</sup> Konuya ilişkin olarak bk. Neve, 1996, s. 107.

<sup>26</sup> Hitit tapınaklarında görevli olan rahip ve rahibelere ilişkin daha geniş bilgi için bk. Taggar-Cohen 2006.

<sup>27</sup> McMahon 1995, s. 1990; Süel 1985, s. 154. Kelimenin Hititçe karşılığının *şankunniş* olduğu düşünölmektedir. Bu isim kült ile ilgili pek çok metinde geçmektedir. Ancak sadece bir yerde tapınak görevlileri ile kaydedilmiştir; KBo XIX 28 Ay. 2; Weeden 2011, s. 86.

<sup>28</sup> Güterbock 1975, s. 129.

<sup>29</sup> Süel 1985, s. 154-155.

<sup>30</sup> KUB XL 63 IV 6-8; Süel 1985, s. 77.

organizasyonunun sürekli kontrolünden, diğeri ise çoban, çiftçi vb. üreticilerden alınan ürün ve malların tapınağa sevkini denetlemekten sorumludur.<sup>31</sup> Metinde unvanları geçmiyor olsa da bu rahiplerin, bahsi geçen LÚ.MEŞSANGA içerisinde yer aldığı düşünülebilir. LÚ.MEŞGUDÚ olarak Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen ve kült törenlerinde görev yaptığı anlaşılan rahiplerin gerek unvanları gerekse görevleri yeterince anlaşılabilmiş değildir. Unvan *Merhemli Rahipler*<sup>32</sup> olarak çevrilmektedir. Direktif metinlerinde LÚ.MEŞSANGA'dan sonra isimleri yazıldığı için onların daha alt derecedeki bir din adamı sınıfı olduğu düşünülmektedir.<sup>33</sup> LÚGUDÚ ismi metinlerde çoğunlukla *šip(p)and-* (kurban sunmak, içki sunmak,<sup>34</sup> içilen içkinin bir kısmının yere dökülmesi<sup>35</sup>) ile birlikte geçmesi, onun kült törenindeki libasyon aşamasında görev yapan bir rahip olduğunu akla getirmektedir.<sup>36</sup> MUNUS.MEŞAMA.DINGIR<sup>LIM</sup> adıyla çağrılan ve *Tanrı Anaları/Rahibeleri*<sup>37</sup> olarak çevrilebilecek unvana sahip rahibelerin tapınaklardaki kadın görevliler içerisinde en yüksek mertebeye sahip oldukları söylenebilir.<sup>38</sup> Bu rahibeler tapınaklarda ayinlere katılıyor, günlük kültür ritüellerini yerine getiriyor ve önemli bayramlarda<sup>39</sup> baş icracı olarak rol alıyorlardı.<sup>40</sup> İsimleri genellikle LÚ.MEŞSANGA ve LÚ.MEŞGUDÚ görevlilerinin ardından geçmektedir ki, bu durum muhtemelen tapınak hiyerarşisindeki konumlarını göstermektedir. Hitit tapınaklarında görev yapan rahibelerden bir diğeri de NIN.DINGIR olarak adlandırılır. Resmi kült görevleriyle ilgilenen bir rahibe olduğu düşünülen bu görevlinin tapınaklarda ne gibi işlerle ilgilendiği belli değildir. *nuntarriyašhaš* bayramının anlatıldığı bir metinde, kült töreni sırasında ihtiyaç duyulan malzemelerin depolardan sağlanması konusunda bu rahibenin görev aldığı anlaşılmaktadır.<sup>41</sup> MUNUSAMA.DINGIR<sup>LIM</sup> olarak anılan unvanın aynı zamanda Hitit kraliçeleri için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. II. Muršili'nin üvey annesini, eşi Gašulawiya'yı öldürmekle suçladığı bir metinde, II. Muršili, üvey annesini olan Tavananna'yı *Tanrı Analığı*'ndan azlettiğini ifade etmektedir.<sup>42</sup> Hitit kraliçelerinin, aynı zamanda en üst düzeyde rahibe oldukları düşünüldüğünde, kraliçelerin bu unvanı kullanıyor olmaları doğal karşılanabilir.

Hititçe çivi yazılı metinlerde, tapınaklardaki kült ritüellerinde isimleri nispeten daha az geçen, ancak üst seviyede kişiler olduğu anlaşılan *šankunniš* ile Hitit kralının, *šiwanzanniš* ile ise Hitit kraliçesinin kastediliyor olduğu düşünülmektedir.<sup>43</sup> Özellikle önemli bazı bayramlarda, kraliyet çiftinin bizzat ritüelleri yönettiği anlaşılmaktadır. Hitit kralı en üst seviyedeki rahip sıfatıyla dinsel törenlere başkanlık ederken, kraliçe ise en üst seviyedeki rahibe unvanıyla ona eşlik etmekteydi. Bu durumda, Hitit rahibelerinin en üst basamağını işgal eden kraliçenin en üst düzey rahibeyle, benzer şekilde kralın da en üst düzey rahiple eşitlenmesi sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, ritüel içerikli metinlerde kimi zaman karşılaşılan LÚSANGA ile kralın kastedildiği ve kimi zaman da MUNUSAMA.DINGIR<sup>LIM</sup> ile kraliçenin kastedildiği söylenebilir.

Hitit tapınaklarında rahip ve rahibelerin dışında, kült ritüellerine katkı sağlayan pek çok görevli daha bulunmaktadır. Bu görevlilerin bir kısmı doğrudan doğruya kült ile ilgili rutin işlerle ilgilenirken bir kısmı ise tapınağın üretimine katkıda bulunuyordu. Hititçe çivi yazılı metinlerde bu görevlilerin isimleri çoğunlukla listeler halinde geçmektedir.

<sup>31</sup> Taggar-Cohen 2006, s. 202. Bu bilgiye göre yönetici konumunda bulunan iki rahipten birisi kült işlerinden sorumlu iken diğeri rahip ise tapınaktaki ekonomik nitelikteki eylemlerden sorumlu tutulmaktaydı.

<sup>32</sup> Süel, 1985, s. 155; *Bir Tür Rahip*, "Merhemli Rahip: Ünal, 2007, 137. Güterbock 1975, s. 129, 130; Daddi 1982, s. 304.

<sup>33</sup> Süel, 1985, s. 155.

<sup>34</sup> Ünal, 2007, s. 637.

<sup>35</sup> Sturtevant, 1931, s. 80. Ayr. bk. KUB XX 84 Öy. 5, XX 87 I 10; Goetze 1971, s. 80, 88.

<sup>36</sup> Taggar-Cohen, 2006, s. 238, 239. LÚ.MEŞGUDÚ rahiplerine ilişkin bir diğeri dikkat çeken husus ise, onların çoğunlukla Hatti kökenli ritüellerde yer alıyor olmalarıdır. Örneğin, Arinna kentinde gerçekleşen bir bayrama ilişkin metinlerinde, kral kente geldiğinde iki GUDU rahibi tarafından karşılandığı ve ardından törende de krala eşlik ettikleri belirtilmektedir. KBo XXX 165 I 2-10; Popko 2009, s. 96.

<sup>37</sup> Süel 1985, s. 28-58. =*šiwanzanniš*; Ünal, 2007, 22. AMA.DINGIR-LIM ideografik yazımının Hititçe karşılığı bilinmektedir. *šiwanzanniš* olarak okunan kelimenin de tam tercümesi tanrı anası şeklindedir; Güterbock 1975, s. 130.

<sup>38</sup> Süel, 1985, s. 135.

<sup>39</sup> Hattuša'da kutlanan bayramlardan biri *Tanrı Analarının Bayramı* (EZEN<sup>MEŞ</sup> SAL<sup>MEŞ</sup>AMA.DINGIR<sup>LIM</sup>) ismini taşımaktadır.

<sup>40</sup> Darga, 1974, s. 232.

<sup>41</sup> KUB X 48 I 1-4; Taggar-Cohen 2006, s. 386-395.

<sup>42</sup> Metnin tam çevirisi için bk. Singer, 2002 s. 77-79.

<sup>43</sup> Güterbock 1975, s. 130.

Karahna şehrine ait kült envanteri metninde, LÚ<sup>MEŠ</sup>hílammati ismi altında sıralanan ve É.GİŞ.KIN.TI olarak belirtilen İmalathane/Çalışma Evi'ndeki görevlilerin bir listesi bulunmaktadır.<sup>44</sup> Burada bahsedilen görevliler şunlardır: bir *Kapıcı* (LÚ<sup>NI</sup>.DU<sub>8</sub><sup>45</sup>), bir *Güvenlik Görevlisi* (LÚ<sup>GIŠ</sup>.ŠU.KUR<sup>46</sup>), bir *Ön Avlu Yıkayıcısı* (LÚ<sup>MA</sup>.É<sup>47</sup>), iki *Şarkıcı* (LÚ<sup>NAR</sup><sup>48</sup>), bir *Şarkıcı Rahip* (LÚ<sup>GALA</sup><sup>49</sup>), bir *İlahi Söyleyen Rahip* (LÚ<sup>palwatallaš</sup><sup>50</sup>), *arkammi- Çalgı İcracısı* (LÚ<sup>arkammiyalāš</sup><sup>51</sup>), bir *Katip* (LÚ<sup>DUB</sup>.ŠAR<sup>52</sup>), bir *Ahşap Tablet Yazıcısı* (LÚ<sup>DUB</sup>.ŠAR.GİŠ<sup>53</sup>), bir *Çömlekçi* (LÚ<sup>DUG</sup>.GA<sub>5</sub>BUR<sup>54</sup>), bir *Sofracı* (LÚ<sup>GIŠ</sup>.BANŠUR<sup>56</sup>), bir *Aşçı* (LÚ<sup>MUHALDIM</sup>/LÚ<sup>MU</sup><sup>57</sup>), iki *Yemek Sunan* (LÚ<sup>SAGI</sup>.A<sup>58</sup>), iki *Ekmekçi* (LÚ<sup>NINDA</sup>.DÜ.DÜ<sup>59</sup>), bir *Sucu* (LÚ<sup>A</sup> ŠA KUŠ.LAL<sup>60</sup>), bir *Ezme İmalcisi* (LÚ<sup>E-PIŠ</sup> BA.BA.ZA<sup>61</sup>), bir *Kuş Yetiştiricisi* (LÚ<sup>MUŠEN</sup>.DÜ<sup>62</sup>), bir *Kahin* (LÚ<sup>HAL</sup><sup>63</sup>), bir *İlahi Söyleyen* (LÚ<sup>palwatallaš</sup>). Boğazkale/Hattuša'daki Büyük Tapınak'ta bulunan bir metin, Karahna kült envanteri metnine benzer bilgiler içerir. Metnin hemen başlarında DUMU.HI.A É.GİŞ.KIN.TI yani "Çalışma Evinin Çocukları" başlığı altında iki yüz beş kişilik bir görevli listesi bulunmaktadır. Listede on dokuz yazıcı, otuz üç ahşap yazıcısı, otuz beş büyü yapan rahip ve on şarkıcı kaydedilmiştir.<sup>64</sup> Kalan altmış beş kişinin kaydedildiği metnin ilgili kısımları kayıp olduğu için, burada bahsedilen görevlileri unvanları bilinmemektedir.

Bayram metinlerinden de kült ritüellerine yardımcı birtakım görevlileri öğrenmek mümkündür. Bayramlarda yapılan bağışların konu edinildiği bir metinde toplam on iki müstahdemden bahsedilmektedir.<sup>65</sup> Bunlardan ikisi aşçı, ikisi fırıncı, ikisi saki, ikisi sepetçi, ikisi çömlekçi ve ikisi de şarkıcıdır. Bayramlara ilişkin metinlerde LÚ<sup>GEŠTIN</sup>"şarap işçisi/tüccarı"<sup>66</sup> olarak geçen bir kişi daha vardır. Bu kişi listelerde tapınak görevlileri arasında yer almaya da bayram zamanlarında tapınaklar adına görev yaptığı düşünülebilir. Tapınaklarda görevli olan kişilere ilişkin bilgi veren kaynaklardan birisi de Arnuwanda ve Aşmunikal çiftinin Kaška saldırıları sonucunda yapmış oldukları dua metinleridir. Bu metinlerde geçen; "Onlar rahipleri, kutsal rahibi, rahibeleri, merhemli rahibi, müzisyenleri, şarkıcıları, aşçıları, fırıncıları, saban sürenleri ve bahçıvanları bölüştüler (kaçırdılar) ve

<sup>44</sup> KUB XXXVIII 12, Öy 6-17; Darga, 1973, s. 13,14.

<sup>45</sup> *Kapıcı*: Darga, 1973, s. 13; *Kapı Muhafızı*: Daddi 1982, s. 171.

<sup>46</sup> *Mızraklı Adam, Bir Çeşit Güvenlik Görevlisi*: Daddi 1982, s. 198; Darga 1973, s. 13,14. Yine tapınak görevlileri içerisinde yer alan Bekçi/Gardiyan (LÚ<sup>UMMEDA</sup>) için bk. Daddi 1982, s. 469. "=<sup>SAL</sup>harwant" beki, ebe, hemşire; Ünal 2007, 758.

<sup>47</sup> *Ön Avluyu Yıkayan Kişi*: Darga 1973, s. 14. Yine tapınaklarla ilgili bir metinde geçen *Arka Avluyu Yıkayıcısı* (LÚ<sup>KISAL</sup>.LUH) için bk. Daddi 1982, s. 169. *Dış Avlu Temizleyicisi*; Ünal 2007, 348.

<sup>48</sup> *Şarkıcı/Müzisyen*: Daddi, 1982, s. 326. "=<sup>LU</sup>kinirtalla" Ünal 2007, 475. *Kanuna Benzer Bir Çalgı Çalıcı* (LÚ<sup>kinirtalla</sup>) Hoffner 1967, 61.

<sup>49</sup> *Şarkıcı Rahip (?)*: Darga, 1973, s. 13; Singer 1984, s. 133; LÚ<sup>halliyari</sup>, LÚ<sup>sahtarili</sup>: Daddi 1982, s. 301; *Bir Ağıt Rahibi*; Ünal 2007, 125.

<sup>50</sup> *Şarkıcı/İlahi Söyleyen Bir Rahip*: Darga 1973, s. 14; *Alkış Tutan, El Çırpan Kimse, İlahi Okuyan Rahip/Rahibe*; Ünal 2007, 507.

<sup>51</sup> Darga, 1973, 13; Daddi 1982, s. 218; Tischler 1977, 60; Hoffner 1967, 61.

<sup>52</sup> *Katip/Yazıcı*: Darga 1973, s. 13; Daddi 1982, s. 161; Ünal 2007, 93; Hoffner 1967, 62.

<sup>53</sup> *Ahşap Tablet Yazıcısı*: Darga 1973, s. 13; Daddi 1982, s. 166.

<sup>54</sup> *Çömlekçi*: Daddi 1982, s. 54; LÚ<sup>DUG</sup>.SİLÄ.BUR, LÚ<sup>BAHAR</sup>; Ünal 2007, 83, 95; Hoffner 1967, 62.

<sup>55</sup> Tapınak görevlisi olarak belirtildiği metin yerleri; KBo II 1 I 23-25, II 4-6, XXXVIII 12 I 10, 16. Kült ile olan bağlantılarının yer aldığı metin yerleri; KUB XXX 35 I 6, KBo XIII 248 I 24, X 30 II 3

<sup>56</sup> *Sofra Adamı, Garson*: Daddi 1982, s. 151. Yine tapınak görevlileri arasında yer alan *Sofra Adamlarının Baş* (UGULA LÚ<sup>MEŠ</sup>.GİŠ.BANŠUR) için bk. IBoT II 13 Ay. 6.

<sup>57</sup> *Aşçı*: Daddi 1982, s. 64. *Kasap, Aşçı*: Hoffner, 1967, 62. Yine tapınak görevlilerine ilişkin bir metinde geçen *Aşçıların Baş* (UGULA LÚ<sup>MEŠ</sup>.MUHALDIM) için bkz. KBo XVII 74 II 16, KUB II 13 II 50, KUB X 26 Ay. III(?) 5

<sup>58</sup> *Saki, Yemek Sunan Kişi*: KUB XIII 6 Ay. III 56; Süel 1985, s. 248; *Sakilİçki Sunucu*; Alp 1999, s. 72.

<sup>59</sup> *Fırıncı, Ekmek Yapan*: Daddi 1982, s. 76; Ünal 2007, 485; Hoffner 1967, 20. Yine tapınak görevlileri içerisinde sayılan ve dini törenlerde saraya ekmek taşıyan kadınlar için (MUNUS.MEŠ<sup>hazgara</sup>) bk. KBo II 7, Ö.y. 26, KBo II 13 Ö.y. 11; Carter 1962, s. 92, 106; *Kadın Müzisyen*: Ünal, 2007, 208.

<sup>60</sup> *Su Taşıyıcısı*: Daddi 1982, s. 150.

<sup>61</sup> *Ezme/Lapa İmalcisi*: Daddi 1982, s. 83. Bu isim Taggar-Cohen 2006, s. 22'de "Arpa Yetiştiricisi" olarak çevrilmiştir.

<sup>62</sup> *Kuş Yetiştiricisi*: Darga 1973, s. 13; *Kuş Avcısı*: Daddi 1982, s. 323; *Kuş Falcısı*: Ünal 2007, 461; Hoffner 1967, 20, 23. Yine tapınak görevlileri içerisinde sayılan *Kuş Falı Bakıcısı* (LÚ<sup>alpinana</sup>) için bk. KBo XIII 111 VI: Friedrich ve Kammenhuber 1952, s. 61; Daddi 1982, s. 218.

<sup>63</sup> *Kahin*: Daddi 1982, s. 312; *Falçı, Sihirbaz*: Ünal 2007, 145.

<sup>64</sup> KBo XIX 28 Ay. 1, KUB XXXVIII 12 I 17; Ayrıca bk. Weeden 2011, s. 86, 88.

<sup>65</sup> KBo II 1 I 26-25; Carter 1962, s. 61, 63.

<sup>66</sup> KBo XXI 82 IV 15; Daddi 1982, 63.

*kendi hizmetleri adına kullandılar*”<sup>67</sup> cümlesinde, Kaška saldırısına uğrayan kentlerdeki tapınak görevlileri yine unvanlarına göre sıralanmaktadır.

Kült görevlileri içerisinde erkek ve kadın şarkıcılar önemli bir yer alırlar. Bu kişiler için metinlerde, yukarıda belirtildiği üzere *Şarkıcı/Müziyen* (LÚNAR) ve *Şarkıcı Kadınlar* (MUNUS.MEŞSİR) unvanları kullanılır.<sup>68</sup> Tapınaklarda şarkılar/ilahiler bir koro ile icra ediliyor olabilir. Nerik kenti tapınağına ilişkin bilgi veren bir listede koro üyesi (LÚishamatalla<sup>69</sup>) olarak adlandırılan görevliler bulunuyordu. Bu kişilerin tapınak görevlileri olarak sıralanmış olmaları, onların kült törenlerinde görev yaptıklarına işaret eder. Muhtemeldir ki, bu görevliler ritüeller sırasında müzik yapar ve törene katılan kişilerin maneviyatlarını yükseltmeye çalışırlardı. Çalmış oldukları müzik aleti, genellikle ritüelin adandığı tanrı ile ilgili olurdu. Örneğin Tanrıça İnanna’ya yönelik bir törende, bu tanrıça ile ilişkilendirilen bir çalgı aleti (GIŞ<sup>D</sup>INANNA) kullanırlardı.<sup>70</sup> Şarkıcıların isimleri de çalmış oldukları müzik aletine göre de değişebiliyordu. Kült töreninde flüt falan bir çalgıcıya *Flüt Çalgıcısı* (LÚGI.DÍG<sup>71</sup>) veya davul çalana ise *Davul Çalgıcısı* (LÚ.GIŞBALAG.DI<sup>72</sup>) denilebiliyordu. Şarkıcılara kült törenlerinde farklı gruplardaki dansçılar (LÚHUB.BÍ<sup>73</sup>) da eşlik etmekteydi.<sup>74</sup> Şarkıcıların kültün etnik kaynağına uygun olarak Hatti, Luwi, Hurri veya Babil dillerinde söyledikleri şarkılara/ilahlere danslarıyla eşlik eden bu görevliler, kült programlarında geniş bir yeri işgal etmekteydiler.<sup>75</sup>

Tapınaklarda görevli kişilerin bir kısmı da mutfak ve ona bağlı alanlarda çalışıyordu. Bu kişiler, hem tanrılar hem de rahipler için yemek ve içki hazırlamakla sorumluydu.<sup>76</sup> Tapınak görevlileri hakkındaki direktif metinlerinde isimlerinden bahsedilen çömlekçi, aşçı, saki, fırıncı ve bira yapıcısı gibi iş kollarından oluşan bu görevliler toplu halde *Tanruların Mutfak Beyleri* (EN<sup>MES</sup> UTÚL DINGIR<sup>MEŞ77</sup>) unvanı ile çağrılıyorlardı.<sup>78</sup> Bu kişiler günlük kurbanlar için tanruların yiyeceklerini ve içeceklerini hazırlayan ve mutfağın her türlü işini gören kişilerdir.<sup>79</sup> Onlar tapınaklarda tanruların günlük sunularını hazırlıyor ve çalışmış oldukları kurumların kurallarına titizlikle uyuyorlardı. Tapınak görevlilerine ilişkin talimat metinlerinde; “*Ayrıca bütün tanruların mutfak beyleri olan sizler, saki, sofracı, aşçı, fırıncı, şarapçı. Tanruların ruhuna karşı çok saygılı olunuz. Sonra tanruların kurban ekmeğine ve kurban içkisine (karşı) saygılı olunuz. Onların (ekmek) bölme yeri süpürülmüş (ve) su sepilmiş olsun. Ayrıca domuz (ya da) köpek eşikten geçmesin. Siz yıkanmış olunuz. Temiz elbiseler giyiniz. Ayrıca (bütün) kullarınız ve tırnaklarınız kesilmiş olsun*”<sup>80</sup> şeklindeki genel direktiflerle, bu görevlilerin çalışma hayatının disiplin altında tutulduğu anlaşılmaktadır. Metinden kült görevlilerinin sadece kültün ihtiyaçları çerçevesinde görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu durum pek olası olmadığı, tapınaklardaki diğer görevlilerin de ihtiyaçlarını karşılamak için de göre yapıyor olmaları düşünülebilir.

Tapınaklar, sahip oldukları atölyeler ve depolar nedeniyle güvenlik konusunda sıkı kuralların uygulandığı kurumlardır. Tapınak görevlilerine ilişkin direktif metninde, tapınakların güvenliğinden sorumlu oldukları anlaşılan görevlilerin var olduğu ve bu görevlilerin uymaları gereken kurulların varlığı anlaşılmaktadır: “*dışarıda nöbetçiler nöbet tutsunlar. Tapınakların içinde tapınak adamları bütün gece boyunca dolaşınlar ve onlar uyumasınlar. Her gece yüksek dereceli bir rahip devriyeleri*

<sup>67</sup> KBo LI 17 III 4-7; Singer 2002, s. 42.

<sup>68</sup> Konuya ilişkin daha geniş bilgi için bk. Darga 1974, s. 240, 241. Ayrıca bk. *Müziyen Kadınlar* (MUNUS.MEŞ<sup>hazkarai</sup>). Ancak bu unvanın müziyen kadınlar olduğu kesin değildir. Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Hoffner 1968, ss. 35-44.

<sup>69</sup> KUB XVII 21 II 11, III 5, 19. *Koro Üyesi*: Daddi 1982, s. 236. *Şarkıcı, Müziyen*: Ünal, 2007, 267.

<sup>70</sup> Otten 1971, s. 12.

<sup>71</sup> Singer 1984, s. 195.

<sup>72</sup> Daddi 1982, s. 297.

<sup>73</sup> Hoffner, 1967, 33. *Köçek, Dansöz, Akrobat*: Ünal 2007, 218 (KBo X 23+22+XI 67, ABoT 5+KBo XVII 9+XVII 20+XX 5+XXV 12, XXII 195+224, XXI 68. Bu isim ne kült envanterleri listelerinde ne de tapınak görevlilerine ilişkin talimat metinlerinde geçmektedir. Ancak bayramların anlatıldığı metinlerde rastlanmaktadır. Kelime anlamı dansçı, akrobat olan bu kelimenin çoğul kullanıldığı (LÚ.MEŞHUB.BÍ) yerler de vardır.

<sup>74</sup> Taggar-Cohen, 2006, s. 6.

<sup>75</sup> Darga 1974, s. 240, 241; I. Singer 1983, s. 60.

<sup>76</sup> Goetze 1957, s. 168.

<sup>77</sup> Kelimenin tapınaklarla ilgili geçtiği metin yerleri; KUB XIII 6 Ay. III 55, XIII 4 III 55, 60, IV 79, V 4 I 51, V 5 II 19

<sup>78</sup> Güterbock 1975, s. 131. Yine tapınak görevlileri içerisinde yer alan *Şarapçı* (LÚTIN.NA) için bk. Daddi 1982, s. 80, “=KURÚN.NA” *Bira İmalatçısı*: Ünal, 2007, 373 ve *Sütçü* (LÚEPIS GA) için bk. (KUB XXXI 51+XXVI 5 IV 3, 16, XXXI 61 I 14, XXXI 63 Öy. 10) Daddi 1982, s. 63, *Mandıracı, Peynir Üreten Kimse*: Ünal 2007, 111.

<sup>79</sup> Süel, 1985, s. 155.

<sup>80</sup> KUB XIII 4 III 55-63, XIII 6 III 8-15, XIII 5 III 26-35; Süel 1985, s. 67-69.

*yönetsin.*<sup>81</sup> Metnin devamında güvenlik konusunda zaafi olanların ölüm cezasına çarptırılacağı da belirtilmektedir. Tapınakta çıkacak bir yangın ise felaket anlamına gelmekteydi. Bir yangın durumunda; “*tapınak tek başına mı mahvolur? Hattuša (ve) kralın malı da mahvolmaz mı? Suçu işleyen soyuyla birlikte mahvolacak(tır). Tapınakta olanlardan bir kişi bile hayatta kalmayacak*”<sup>82</sup> denilerek, yangın konusunda ne kadar duyarlı olunması gerektiği vurgulanmıştır. Hem güvenlik hem de yangın konusundaki bu hassasiyet oldukça makul karşılanabilir. Çünkü tapınak depolarında saklanan he türlü ürün, aynı zamanda devlete aittir.

Hitit tapınaklarındaki görevlilerin ikisi, metinde geçtiği haliyle <sup>LÚ</sup>*tazelliš* ve <sup>LÚ</sup>*haminaš*’tır. Bu isimlerden yüksek bir rahip olduğu anlaşılan *tazelliš*’in tam olarak neyi ifade ettiği henüz anlaşılabilmiş değildir.<sup>83</sup> Ancak A. Goetze bu ismin <sup>LÚ</sup>GUDU’nun Hititçe karşılığı olduğu düşünmektedir.<sup>84</sup> Bazı metinlerde<sup>85</sup> her iki ismin yan yana verilmiş olması *tazelliš* ile <sup>LÚ</sup>GUDU rahiplerinin farklı olduğunu düşündürmektedir. Ancak Hititlerin, yabancı bir isim olan *tazelliš* ile <sup>LÚ</sup>GUDU unvanlarının zamanla farklılaştırarak kullanmış olduğunu düşünmek olasıdır.<sup>86</sup> Diğer isim olan *haminaš*<sup>87</sup> ise muhtemelen <sup>LÚ</sup>ŠA.TAM ideogramıyla yazılan kişinin görevi *Veznedar/Sayman*<sup>88</sup> ya da *Depo Sorumlusunu*<sup>89</sup> ifade ediyor olmalıdır. Bu nedenle tapınakların ekonomik faaliyetleri kapsamında önemli görevlilerden birisi olduğu düşünülebilir. Hem *tazelliš* hem de *haminaš*, *šankunniš*’e göre daha alt bir mertebeyi ifade etmektedir.<sup>90</sup>

Hitit dünyasında tapınakların kendilerine ait arazileri bulunmaktaydı. Bu araziler, bizzat kral tarafından yapılan bağışlar yoluyla tapınakların mülkiyetine geçiyordu<sup>91</sup> ve tapınaklar arazilerinde zirai faaliyetler yürütmekteydiler. Tapınaklara ait araziler ve bu arazileri işleyen işgücüne ilişkin izahatların yer aldığı bir metinde, Tanrı Telipinu’ya ait arazilerden, üzüm bahçelerinden, koruluklardan ve çalışan işgücünden bahsedilmektedir.<sup>92</sup> Metinde bu varlıkların tanrıya ait olduğu söylenmektedir, ancak belli ki burada arazi ve insan mülkiyetini elinde tutan bir tapınaktır. Bir dua metninde ise tanrıların kutsal tarlalarında çalışan çiftçilerin veba sebebiyle ölümlerinden bahsetmektedir.<sup>93</sup> Metinlerde tapınakların sahip olduğu araziler *Tanrıların Arazileri* (A.ŠA DINGIR<sup>LIM</sup><sup>94</sup>) olarak tanımlanmaktadırlar. Bu arazileri işleyenlere *Çiftçiler/Tapınak Arazisini İşleyen Kişiler*<sup>95</sup> (<sup>LÚ</sup>.MEŠ APIN.LAL<sup>96</sup>) veya *Tanrının Çiftçileri* (<sup>LÚ</sup>.MEŠ APIN.LAL DINGIR<sup>LIM</sup>) denilmektedir. Bu kişiler tanrılara ait olduğuna inanılan ancak kendilerine tahsis edilen tapınak arazilerini yine tapınak adına işleyerek tapınakların ekonomik girdisine önemli katkılar sunuyorlardı.<sup>97</sup> *Çiftçiler/Tapınak Arazisini İşleyen Kişiler* genel bir isim olup tapınaklarda görev yapmakta olan ve doğrudan toprağı işlemekle görevli olan pek çok çiftçiyi

<sup>81</sup> KUB XIII 4 III 9-13, XXVII 31 IV 10-15; Süel 1985, s. 57.

<sup>82</sup> KUB XIII 4 III 50-54, XIII 5 III 20-25, XIII 6 III 1-5; Süel 1985, s. 65.

<sup>83</sup> Güterbock 1975, s. 130.

<sup>84</sup> Goetze 1957, s. 169.

<sup>85</sup> KUB XLI 28 II 13 ve 29 III 9

<sup>86</sup> Arıkan 2005, s. 81.

<sup>87</sup> Bu görevli saray çalışanı olarak da değerlendirilmektedir. Ancak tapınaklarla da ilişkili olduğu metinler vardır. Bu metin yerleri; KBo XIII 109 II 5, KUB XXV 27 I 22, III 3, IBoT I 29 Ay. 8, Ö.y. 13, 18, KUB XI 26 V 7, KBo XXII 197 I 6, KUB XLI 54 III 7, KBo XXI 93 II 7, KBo XX 51 II 11

<sup>88</sup> Daddi 1982, s. 130; *İdareci, mabeyinci*: Ünal 2007, 577; *Teşrifatçı, kâhya*: Hoffner 1967, 30.

<sup>89</sup> Güterbock 1975, s. 130, 131.

<sup>90</sup> Güterbock 1975, s. 130.

<sup>91</sup> Bryce 2011, s. 91.

<sup>92</sup> KBo III 7 IV 22-25; Beckman 1982, s. 17.

<sup>93</sup> KBo LII 16 I A ii 10-17; Singer 2002, s. 52.

<sup>94</sup> KUB XIII 3 IV 15; Goetze, 1955b, s. 210. KUB XXIV 3+KUB XXXI 144 II 10-17; Singer 2002, s. 52.

<sup>95</sup> Daddi 1982, s. 13; Hoffner 1967, 33; *Çiftçi, Köylü, Rençber*; Ünal, 2007, 41.

<sup>96</sup> Süel 1985, s. 155. Hem tekil hem de çoğul (<sup>LÚ</sup>.MEŠ APIN.LAL) yapıda tapınak görevlisi olarak belirtildiği metin yerleri; KUB XIII 4 IV 3, 16, 79, KUB XVII 21 III 6, KUB XXIV 1 IV 5, KUB XXIV 3 II 6, 7, 8, III 7, IBoT I 29 Ay. 24, É.NA<sub>4</sub> *Kaya Tapınağı* görevlisi olarak belirtildiği metin yerleri; KUB XIII 8 A.y 3, Bir kült merkezi ile ilişkilendirilmiş olduğu metin yeri; KBo XXIV 117 13

<sup>97</sup> Souček 1979, s. 79.

kapsıyordu. *Biçiciler*<sup>98</sup> (LÜŞE.KIN.KUD<sup>99</sup>) ve *Şarap Yapımcısı*<sup>100</sup> (LÜNU.GİŞ.SAR.GEŞTİN<sup>101</sup>) bu kişiler arasındadır.

Tapınak görevlileriyle ilgili talimat metinlerinde, tapınak arazilerini işleyen çiftçilerin, tarlalara tohumları nasıl ekeceği ve bu ekim sırasında hangi durumların yasak olduğu şöyle anlatılmaktadır; “Ayrıca hububatı ekeceğiniz zaman, eğer rahip size tohum ekmek için arkadan bir insanı göndermezse siz ekme işini (kendiniz) yönetin. (Eğer) çok ekerseniz, fakat rahibin önünde az bildirirseniz ya da tanrının tarlası<sup>102</sup> verimli fakat çiftçinin tarlası verimsiz (ise) tanrının tarlasını sizin (ki olarak) ilan ederseniz ya da kendi tarlanızı tanrının tarlası (olarak) ilan ederseniz ya da siz hububatları teslim ettiğiniz zaman yarısını bildirirseniz ve (diğer) yarısını gizlerseniz ve gelir de arkadan (aramızda) bölüşürseniz, arkadan o meydana çıkarsa, onu ancak bir insandan çalarsınız (fakat) tanrıdan çalamazsınız. O sizin için suç(tur) ve sizin hububatlarınızın hepsini alırlar ve onları tanrıların [ambar]larına boşaltırlar.”<sup>103</sup> Metinden, tarımsal üretim her ne kadar çiftçiler tarafından yürütülüyor olsa da, bu işlerden sorumlu bir rahibin olduğu anlaşılmaktadır. Rahibin tarlaya ne kadar tohum ekileceğine karar verdiği ve ayrıca bu işin denetimini yaptığı anlaşılmaktadır. Metinde dikkat çeken bir diğer unsur ise “tanrının tarlası” ve “kendi tarlanız” ayrımının vurgulanmasıdır. Bu ayrım, tapınak adına çalışan çiftçilerin aslında kendi mülklerine de sahip olduklarını göstermektedir. Buna göre, tapınakların mülkiyetlerindeki araziler, henüz bilinmeyen birtakım kıstaslar altında halk tarafından işleniyor olmalıdır.

Arazilerin yanı sıra tapınaklar geniş hayvan sürülerine de sahipti ve besicilikle de ilgileniyorlardı.<sup>104</sup> Tapınakların hayvan sürüleriyle ilgilenen görevli isimleri metinlerde geçmektedir. *Tanrının Çobanları* (LÜSIPA DINGİR<sup>LIM105</sup>) olarak genel bir isim altında toplanan bu görevliler yapmış oldukları görevlerine bağlı olarak *Çoban*<sup>106</sup> (LÜSIPA), *Koyun Çobanı*<sup>107</sup> (LÜSIPA.UDU<sup>108</sup>), *Sığır Çobanı/Sığırtmaç*<sup>109</sup> (LÜSIPA.GUD<sup>110</sup>) olarak isimlendirilmişlerdir.<sup>111</sup> Doğrudan tapınak görevlileri arasında yer almasa da bayram ve ritüel metinlerinde ismi geçen ve tapınakların hayvancılık faaliyetleri içerisinde olduğu anlaşılan benzer diğer görevliler arasında *Çobanların Başı*<sup>112</sup> (UGULA<sup>LÜ.MEŞSIPA113</sup>), *Domuz Çobanı*<sup>114</sup> (LÜŞAH<sup>115</sup>), *At Yetiştiricisi*<sup>116</sup> (LÜANŞE.KUR.RA<sup>117</sup>/LÜSIPA.ANŞE.KUR.RA) ve *Arıcı*<sup>118</sup> (LÜNİM.LAL<sup>119</sup>) yer almaktadır.

Hem çiftçi ve hem de çobanların büyük bir kısmı tapınak arazilerinde ekinlerle veya sürülerle ilgilenen kişilerdir. Ancak görevlilerin bir kısmı da ritüell amaçlı kurbanlık hayvan veya besin tedariginden sorumlu kişilerdir. Belirtildiği üzere çiftçilerle birlikte çobanlar da, tapınaklarda tam gün çalışan ve sadece tapınak adına görev yapan kişiler olmayabilir. Direktif metinlerde yer alan “tanrının tarlası” ve

<sup>98</sup> Daddi 1982, s. 17; *Biçiciler, Hasat İşçisi*: Ünal, 2007, 625; Hoffner, 1967, 64.

<sup>99</sup> KUB XXIX 7 Öy. 20.

<sup>100</sup> Daddi, 1982, s. 17.

<sup>101</sup> KUB XXIV 1 IV 5, KBo XVI 65 I 4-6.

<sup>102</sup> A.ŞA DINGİR<sup>LIM</sup>

<sup>103</sup> KUB XIII 4 12-24, KUB XL 63 IV 6-14; Süel 1985, 77-79.

<sup>104</sup> Klengel 1975, s. 191.

<sup>105</sup> KBo XXIII 52 III 10, 1592 II 19, XX 104 Öy. 10, XXV 24 Öy. (?) 11, KUB XXV 31 Ay. 13, XLIV Ay. 15, 16. Kült ile ilişkili olduğu metin yerleri; KUB VII 23 5, KBo XIII 257 Öy. 6, XX 13 Öy. 9, XXIII 52 III 12, KUB XLIV 38 Ay. 7. Tanrılar ile ilişkilendirilmiş oldukları metin yerleri; KUB VI 45 III 13, VI 46 III 52, XVII 18 I 25, KBo XXII 250 I 7, KUB XXXVI 59 I 11, KBo XXVI 84 5.

<sup>106</sup> Daddi 1982, s. 23; Ünal 2007, 571; Hoffner 1967, 33.

<sup>107</sup> Daddi 1982, s. 23; Ünal, 2007, 572.

<sup>108</sup> KUB XIII 4 IV 34, 80 XX 51 5, XXV 36 VI 18, XIII 4 IV 59, 62, 17 IV 19, 22, XXIV 3 II 13, XLII 91 II 20. *Kaya Tapınağı* (É.NA4) görevlisi olarak belirtildiği metin yeri; KUB XIII 8 Ay. 3

<sup>109</sup> Daddi 1982, s. 25; Ünal 2007, 571.

<sup>110</sup> KUB XIII 4 IV 34, 80, XX 10 IV 6, XXV 31 Ay. 12, 18, XIII 4 IV 58, 62, XIII 17 IV 19, 22, XXIV 3 II 12. *Kaya Tapınağı* (É.NA4) görevlisi olarak belirtildiği metin yerleri; KUB XXXI 112 II 12, XXXIII 55 II 19.

<sup>111</sup> Yiğit 2002, s. 185.

<sup>112</sup> Daddi, 1982, s. 26.

<sup>113</sup> KBo XVII 100 I 13, XX 74 III 8, KUB XXV 27 II 11-12, XXV 31 Ay. 11, XL 73 IV 6.

<sup>114</sup> Daddi, 1982, s. 25; Ünal, 2007, 578.

<sup>115</sup> KBo XVII 100 I 13, XX 74 III 8, KUB XXV 27 II 11, 12, XXV 31 Ay. 11, XL 73 IV 6

<sup>116</sup> Daddi 1982, s. 19; Ünal, 2007, 571.

<sup>117</sup> KUB VII 54, II 15-17

<sup>118</sup> Daddi 1982, s. 21; Hoffner 1967, 21.

<sup>119</sup> Bu isim *Çalışma Evi* (GİŞTUKUL) görevlisi olduğu metin yerleri: KBo XIV 142, XXII 246 II 15, III 9



“kendi tarlanız” ayrımları,<sup>120</sup> çobanların tanrılara sunacağı kurbanlık hayvanları değiştirmemeleri yönündeki yarılar<sup>121</sup> bu duruma işaret ediyor olabilir. Buna göre çiftçiler ve çobanlar, özellikle taşrada yaşayan sıradan köylüleri olup, tapınak arazilerini ve hayvanları, belli kurallara göre veya *luzzi* gibi bir çeşit bedenen ödenen vergi nedeniyle işliyor olabilirler.

Hititçe çivi yazılı metinlerde tapınak görevlileri arasında yer alan bir diğer grup ise zanaatkarlardır. Bu görevlilerin bir kısmı için kullanılan GIŞ.KIN.TI *zanaatkâr/el işçisi*<sup>122</sup> anlamına gelir ve doğrudan tapınak içerisinde üretim yapan kişileri kasteder.<sup>123</sup> Zanaatkarlar büyük ölçekli tapınaklarda görev yaparlardı<sup>124</sup> ve temelde maden, ağaç vb. maddeleri işleyenler ve çeşitli gıda maddelerinin üretimini gerçekleştirenlerden oluşmaktaydı.<sup>125</sup> Tapınak görevlilerine ilişkin direktif metinleri başta olmak üzere ilgili bir çok metinde <sup>LÚ</sup>*hilammateš* altında sıralanan zanaatkârlar arasında *Kuyumcu*<sup>126</sup> (<sup>LÚ</sup>KÜ.DİM<sup>127</sup>), *Taş İşleyici*<sup>128</sup> (<sup>LÚ</sup>BUR.GUL<sup>129</sup>), *Çömlekçi* (<sup>LÚ</sup>DUG.GAŞBUR<sup>130</sup>) ve *Kamış/Sepet Dokumacısı*<sup>131</sup> (<sup>LÚ</sup>AD.KID<sup>132</sup>) sayılabilir. Tapınak görevlileriyle ilgili metinlerde isimleri yer almıyor olsa da, bazı bayram metinlerinden tapınaklarda başka zanaatçıların da çalıştırılıyor olduğu anlaşılmaktadır. Hitit takviminin önemli bayramlarından birisi olan KI.LAM festivalinin anlatıldığı metinlerin bir bölümünde *Demirciler*<sup>133</sup> (<sup>LÚ</sup>.MEŞAN.BAR<sup>134</sup>), *Gümüşçüler*<sup>135</sup> (<sup>LÚ</sup>.MEŞKU.BABBAR<sup>136</sup>) *Bakırcılar*<sup>137</sup> (<sup>LÚ</sup>.MEŞURUDU<sup>138</sup>), *Altın İşleyenler*<sup>139</sup> (<sup>LÚ</sup>.MEŞGUŞKIN.DİM.DİM<sup>140</sup>) ve *Derici*<sup>141</sup> (<sup>LÚ</sup>AŞGAB<sup>142</sup>) unvanlarına sahip görevlilerin isimleri geçmektedir. Bunların dışında bayram ve ritüel metinlerinde *Dokumacılar*<sup>143</sup> (<sup>LÚ</sup>UŞ.BAR<sup>144</sup>) ve *Terziler*<sup>145</sup> (<sup>LÚ</sup>TÜG<sup>146</sup>) de listelenmiştir.<sup>147</sup>

Hititçe çivi yazılı metinlerde, tapınaklarda çalıştırılan işgücünün bir kısmının NAM.RA’lardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu kişiler Hititler için savaş ganimeti niteliğindedi ve yurtlarından alıkonulup, Hatti ülkesine getirilen kişilerdir.<sup>148</sup> Hitit krallarının yapmış oldukları askeri seferlerden ganimet olarak toplanan yerel halklardan oluşan bu kişiler, özgürlükleri ellerinden alınmış bir şekilde, işçi olarak tapınaklara ve büyük tarım işletmelerine yani büyük tımar mülkü beylere tahsis ediliyordu.<sup>149</sup> NAM.RA’ların tapınak görevlisi olarak çalıştırıldıklarına ilişkin en açık delillerden birisi Karahna Şehir Kült Envanteri Listesi’dir. Bu listelerin hemen başlarında, Karahna şehrine ait tapınağın

<sup>120</sup> KUB XIII 4 IV 16-17, XL 63 IV 6-15; Süel, 1985, s. 77.

<sup>121</sup> KUB XIII 4 IV 56-77, KUB XIII 17 IV 17-34; Süel 1985, s. 85-89.

<sup>122</sup> Güterbock 1975, s. 132; Ünal 2007, 132.

<sup>123</sup> Goetze 1957, s. 168.

<sup>124</sup> Hoffner 1987, s. 4071.

<sup>125</sup> Souček 1979, s. 81.

<sup>126</sup> Daddi 1982, s. 43; Ünal 2007, 353.

<sup>127</sup> KUB XXXVIII 12 I 2, KUB L 87, 7-9 (?).

<sup>128</sup> Daddi 1982, s. 48; Hoffner 1967, 45, 54; *Taşçı, Taş Ustası*; Ünal 2007, 87, 88; *Mühür Taşı İşleyicisi*; Darga 1973, s. 13.

<sup>129</sup> KUB XXXVIII 12 I 2.

<sup>130</sup> KBo II 1 I 23-25, II 4-6, XXXVIII 12 I 10, 16.

<sup>131</sup> Daddi, 1982, s. 56; Carter 1962, s. 179; Ünal 2007, 7; Hoffner 1967, 20.

<sup>132</sup> KBo II 1 I 23-25, KUB XXXVIII 35 Öy 8; Bir kült merkezi ile ilişkilendirilmiş olduğu metin yeri; KBo VIII 35 Öy. 8.

<sup>133</sup> Daddi 1982, s. 42. <sup>LÚ</sup>AN.BAR.DİM.DİM: Ünal 2007, 25.

<sup>134</sup> KUB XXXIV 86 II 15, KBo XVII 45 Ay. 50, KUB XXIV 1, 6-17.

<sup>135</sup> Daddi 1982, s. 43; Hoffner 1967, 63; <sup>LÚ</sup>.MEŞKU.BABBAR.DİM.DİM; Ünal, 2007, 352.

<sup>136</sup> KBo XVII 46 Ay. 51, KUB XXXIV 86 II 21.

<sup>137</sup> Daddi, 1982, s. 44.H. A. Hoffner,1967, 64. <sup>LÚ</sup>.MEŞURUDU.DİM.DİM. A. Ünal, 2007, 776.

<sup>138</sup> KBo XVII 46 Ay. 52, KUB XXXIV 86 II 27.

<sup>139</sup> Daddi 1982, s. 42; Ünal 2007, 138.

<sup>140</sup> KBo XVII 46 Ay. 47, KUB XXXIV 86 II 19. Yerel bir kült ile ilişkin olarak geçmiş olduğu metin yeri; KBo VIII 124 Öy. 11,

<sup>141</sup> Daddi 1982, s. 45; Hoffner 1967, 62. *Deri İşçisi, Ayakkabıcı, Kunduracı*; Ünal 2007, 70. Tapınaklara ilişkin bilgi veren metinlerin bir kısmında UGULA<sup>LÚ</sup>.MEŞASGAB ismi geçmektedir. *Dericilerin Baş* şeklinde çevrilebilen bu ismin geçmiş olduğu metin yerleri; KUB XXX 32+KBo XVIII 190 Ay. 4, KBo XVIII 191 Öy. 1; Koşak 1982, s. 63, 64.

<sup>142</sup> KUB XXXIV 86 IV 24

<sup>143</sup> Daddi 1982, s. 50; Ünal 2007, 766; Hoffner 1967, 64.

<sup>144</sup> KUB X 18 V 7, XLIV 13 IV 9 (?), X 87 r. 10.

<sup>145</sup> Daddi 1982, s. 49; *Çirpıcı, Çamaşırıcı, Terzi*; Ünal 2007, 82, 782.

<sup>146</sup> KUB XXVII 67 II 25

<sup>147</sup> Klengel 1996, s. 268.

<sup>148</sup> NAM.RA kelimesinin Hititçe karşılığının *arnuwala*=sevkedilmiş kelimesi olduğu düşünülmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Alp 1949, s. 270.

<sup>149</sup> Alp 1949, s. 251.

NAM.RA'larının tanrıya ait olduğu vurgulanmaktadır.<sup>150</sup> Buna göre şehirde, gökyüzünün Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası adına iki yeni tapınak inşa edilmiştir ve tanrıya, eskiden hane halkıyla birlikte ekonomik bir nitelik taşıyan üç "ev" (É) ve toplamda otuz iki NAM.RA verilmiştir.<sup>151</sup> Bu metinlerden, tapınaklara bağlanmış olan "ev"lerin içerisinde yer alan kişilerin (tamamının veya bir kısmının) NAM.RA'lardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Tapınaklarda çalıştırılan NAM.RA'lara ilişkin bilgi veren kaynaklardan birisi de Kraliçe Pudu-Hepa'nın Tanrıça Lelwani'ye yapmış olduğu adak listeleridir.<sup>152</sup> Bu listelerde genel itibariyle tapınaklara yapılan insan atamalarında NAM.RA isminin kullanılmadığı görülmektedir. Metinlerde ekonomik nitelik taşıyan toplam dokuz "ev"nin elli dört görevlisiyle (dört tanesi ölmüştür) birlikte tapınaklara gönderildiği bildirilmektedir.<sup>153</sup> Her ne kadar metinlerde bu kişiler NAM.RA olarak adlandırılmamış olsa da, onları NAM.RA olarak kabul etmek gerekir.<sup>154</sup> Tapınaklarda NAM.RA'ların kullanımına ilişkin Eski Krallık dönemine ait veriler de vardır. Hem Hititçe hem de Akadca yazılmış olan I. Hattuşili'nin yıllıklarında, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın tapınağındaki görevlilerin paylaşılmasını ele alan bir metinde,<sup>155</sup> tapınaklar için köle işgücünün kullanılmasının bir zorunluluk olduğu görülmektedir.<sup>156</sup> Bu köle işgücünün bir kısmı da anlaşılan o ki, NAM.RA'lar ile karşılanmaktaydı.<sup>157</sup> Bu nedenle NAM.RA'ların tapınaklarda kullanımının Eski Hitit Dönemi'ne kadar uzandığı söylenebilir.

Tapınaklarda görevli NAM.RA'lara ilişkin, özellikle onların sayıları hakkında önemli bilgi sunan kaynaklardan birisi de kült envanterleridir. Metinlerin ilgili kısımlarına ilişkin bir bölümün çevirisi şöyledir; "*Durmitta Ülkesi'nde, Lihşina Şehrinde, Efendim Fırtına Tanrısı'nın üç "ev"inde toplam beş yüz NAM.RA bulunmaktadır: bir köy, üç ıssız köy önceki rahipten. Hadduhi[n]a şehrinde, otuz NAM.RA'nın yer aldığı üç "ev", Azzi halkından; on NAM.RA'nın içinde bulunduğu bir "ev".*"<sup>158</sup>İlgili metnin ön yüzünde kırık olmayan kısımlardan, toplamda seksen tane "ev"nin yedi yüz on adet NAM.RA'sı olduğu hesaplanmaktadır. Kırık olan kısımlarla birlikte, metinde yüz elli adet "ev" için toplamda bin beş yüz adet NAM.RA olduğu düşünülmektedir.<sup>159</sup> Rakamın bu denli yüksek olması, tapınaklardaki NAM.RA işgücünün ne denli yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

<sup>150</sup> KUB XXXVIII 12 Öy I 3; Darga 1973, s. 13.

<sup>151</sup> KUB XXXVIII 12 Öy. II 15-18; Darga 1973, s. 15.

<sup>152</sup> Laroche 1971. *CTH 585*

<sup>153</sup> Söz konusu rakamlar tüm adak metinlerinin tetkiki neticesinde elde edilmiştir. Otten ve Souček 1965, s. 47.

<sup>154</sup> Klengel 1986, s. 29. Ancak yinede de metinlerin ilgili kısımlarında NAM.RA olarak bahsi geçen kişiler de mevcuttur. Metinlerin birinci sütununda Bayan *Armawija*'nın "ev" ahalisinden bahsedilirken geçen "*ve onun NAM.RA'sı*" ifadesi bu ekonomik yapıların içeriği hakkında bilgi vermektedir. KUB XV 17+ XXXI 61+ XXVI 61+Bo 4268 I 19, KUB XV 16 I 20, XXXI 52 I 5; Otten ve Souček 1965, s. 17-19. Metnin ilgili kısmı maalesef kırıktır. Ancak sadece bu kelimedenden hareketle, ilgili ev ahalisinin en azından bir kısmının NAM.RA olarak değerlendirilmesi gerekecektir. Metinlerin üçüncü sütununda Himuili'nin "ev"ine ait görevlilerden bahsedilirken burada da bir kişinin NAM.RA olduğu ideografik olarak gösterilmiştir. Bunlar ilgili metinlerin kırık olan kısımlarına ait toplamlardır. KUB XXXI 51+ XXVI 5+Bo 8522 III 9, XXXI 58+ XXXI 75 III 13-14, Bo 2628+Bo 7878+VAT 6679 b III 26; Otten ve Souček 1965, s. 31.

<sup>155</sup> KBo X 1-3 Ay. 11-18; Otten 1958, s. 83.

<sup>156</sup> Klengel, 1975, s. 194.

<sup>157</sup> Alp, 1949, s. 246.

<sup>158</sup> KUB XLVIII 105+KBo XII 53 Öy. 19-21; Archi ve Klengel 1980, s. 147.

<sup>159</sup> Klengel 1975, s. 195.

## Sonuç

Hitit tapınakları, Hitit dönemi Anadolu'sunun sosyal ve dini hayatında merkezi bir rol oynayan karmaşık kurumlardır. Özellikle büyük tapınaklar, sadece dini ritüellerin değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik işlevlerin de yerine getirildiği gerek dini gerekse dünyevi yapılanmalara sahip sofistike bir hiyerarşiye sahiptir. Bu tapınaklar çeşitli görevlilere ev sahipliği yapar. Bu görevlilerin başında rahipler, rahibeler ve hatta krallık ailesinden bazı üyeler bulunabilir. Bir ruhban sınıfı olarak adlandırılacak bu görevli grubu tapınaklardaki ritüel pratiklerini yürütmek dışında, tapınaklardaki idari yapının da başında bulunuyordu.

Ritüel uygulamaların yürütülmesinde yardımcı olan diğer bir grup tapınak görevlisi daha vardır. Bu görevliler, çeşitli uzmanlık alanlarına sahip olabilirler ve tapınak içindeki üretim süreçlerine katkıda bulunurlardı. Çeşitli zanaat dallarında uzmanlaşmaktan, tapınağın mutfağı, güvenliği ve temizliğine kadar çeşitli alanlarda da görev alabilirlerdi. Hititçe çivi yazılı metinlerde bu görevlilerin farklı unvanlara ve sorumluluklara sahip oldukları belirtilmiştir. Bu durum, Hitit tapınaklarının karmaşıklığını ve çeşitliliğini yansıtır.

Tapınaklarda görev yapan bir grup görevli, tapınağa ait arazilerin işlenmesi ve hayvan sürülerinin bakımıyla ilgilenirdi. Bu kişilerin tam zamanlı mı yoksa yarı zamanlı mı çalıştığına dair kesin bilgi bulunmamakla birlikte, tapınakların ekonomik faaliyetlerine katkıda buldukları bilinmektedir. Ancak koşulları bilinmeyen birtakım şartlar altında tapınakların arazileri işledikleri ve hayvan sürüleri ile ilgilendiklerini düşünmek için yeterince neden vardır. Bu durumda, bu görevlilerin tapınaklarla ekonomik ilişki geliştiren veya bedenen ödenen birtakım vergilerini yerine getiren sıradan insanlar oldukları söylenebilir.

## Kaynakça

- Alp, S., "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar", *Belleten*, XIII/5, (1949), 245-270.
- Alp, S., *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*. Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999.
- Archi, A. ve Klengel, H., "Ein Hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes", *Altorientalische Forschungen*, VII, (1980), 143-155.
- Arıkan, Y., "Hitit Kültünde Bir Görevli: <sup>LU</sup>tazelli". *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum 02-08 Eylül 2002), (2005), 49-82.
- Barro, R. J. ve R. M. McClearly, *Religion and Economic Growth*. National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 9682, 2003.
- Beckman, G., "The Anatolian Myth of Illuyanka". *Journal of Near Eastern Studies*, 14, (1982), 11-25.
- Bryce, T., "Hittite State and Society". *Insight into Hittite History and Archeology*, (2011), 85-97.
- Carter, C. W., *Hittite Cult-Inventories*, Chicago. The Department of Oriental Languages and Civilizations, 1962.
- Daddi, F. P., *Mestieri, Professioni e Dignita Nell'Anatolia Ittita*. Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1982.
- Darga, M., "Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen LÚ.MEŠhilammati Kelimesinin Anlamı". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, (1970), 121-130.
- Darga, M., *Karahna Şehri Kült-Envanteri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Friedrich, J. ve Kammenhuber, A., *Hethitisches Wörterbuch, Band I*. A. Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, 1952.
- Goetze, A., "From the Instrucitons for the Commander of the Border Guards". *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, New Jersey: Princeton University Press., (1955a), 210-211.
- Goetze, A., "Hittite Instruction, Instruction for Hittite Temple Officials". *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, New Jersey, Princeton University Press., (1955b), 207-210.
- Goetze, A., Kleinasien. München, *Handbuch der Altertumswissenschaft*. Kulturgeschichte des Alten Orients, 1957.
- Goetze, A., "Hittite šipant-". *Journal of Cuneiform Studies*. 23, (1971), 77-94.
- Gurney, O. R., *The Hittites*. Melbourne, London, Baltimore, Penguins Book. 1952.
- Güterbock, H. G., "The Hittite Temple According to Written Sources". *Le Temple et le Culte; Compte rendu de la vingtième Recontre Assyriologique Internationale*, (1975), 125-132.
- Hoffner, H. A., "An English-Hittite Dictionary". *Revue Hittite et Asianique*, XXV/80, (1967), 1-99.
- Hoffner, H. A., "A Hittite Text in Epic Style about Merchants". *Journal of Cuneiform Studies*, 22/2, (1968), 34-45.
- Hoffner, H. A., "Hittites". *People of the OT World*, (1969), 127-155.
- Hoffner, H. A., "Hittite Religion". *Encyclopaedia of Religion*. New York, MacMillan Publishing Company, (1987), 4068-4073.
- Klengel, H., "Zur Ökonomischen Funktion der Hethitischen Tempel". *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Fascicolo XVI, (1975), 181-200.
- Klengel, H., "The Economy of the Hittite Household (É)". *Oikumene Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem Spectantia*, 5, (1986), 23-31.
- Klengel, H., "Handwerker im Hethitischen Anatolien". *Altorientalische Forschungen*, 23, 265-277. 1996.

- Košak, S., *Hittite Inventory Texts (CTH 241-250)*. Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag. 1982.
- Laroche, E., *Catalogue des Textes Hittites*, Paris, Etudes et Commentaires. Bd. 75. 1971.
- Lundquist, John, M., *The Temple of Jerusalem: Past, Present, and Future*. Westport, Conn: Praeger Publishing, 2007.
- McMahon, G., "Theology, Priest, and Worship in Hittite Anatolia". *Civilizations of the Ancient Near East*, IV, 1981-1995, 1995.
- Neve, P., "Hitit Krallığı'nın Başkenti Hattuša'da Konut/ Housing in Hattuša, the Capital of the Hittite Kingdom". *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme/Housing and Settlement in Anatolia: a Historical Perspective*, Istanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 99-115.
- Otten, H., "Keilschrifttexte". *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 91, 1958, 73-84.
- Otten, H., "Ein Hethitisches Festrütual (KBo XIX 128)". *Studien zu den Boğazköy-Texten*, 13, Wiesbaden. 1971.
- Otten, H. ve Souček, V., "Das Gelübde der Königin Pudu-Hepa an die Göttin Lelwani". *Studien zu den Boğazköy-Texten*, 1, Wiesbaden. 1965.
- Popko, M., "Eine Heilige Stadt der Hethiter". *Studien zu den Boğazköy Texten*, 50, Wiesbaden. 2009.
- Ramesh, G., *Governance and Management of Temples: A Framework*. Social Science Research Network IIM Bangalore Research Paper, 621, 2020.
- Seher, J., *Hattuša Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün*. İstanbul: Ege Yayınları, 2011.
- Singer, I., "The Hittite KILAM Festival, Part One". *Studien zu den Boğazköy-Texten*, 27, Wiesbaden. 1983.
- Singer, I., "The Hittite KILAM Festival, Part Two". *Studien zu den Boğazköy-Texten*, 28, Wiesbaden. 1984.
- Singer, I., *Hittite Prayers*. Leiden, Boston, Köln, Society of Biblical Literature. 2002.
- Souček, V., "Soziale Klassen und Schichten in der hethitischen Tempelwirtschaft". *Archiv Orientalni*, 47, (1979), 78-82.
- Sturtevant, E. H., "Hittite Glossary". *Language Monographs*, IX, (1931), 1-82.
- Sturtevant, E. H., "A Hittite Text on the Duties of Priests and Temple Servants", *Journal of American Oriental Society*, 54, (1934), 363-406.
- Süel, A., *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1985.
- Taggar-Cohen, A., (2006), "Hittite Priesthood". *Texte der Hethiter*, 26, Heidelberg, Universitätsverlag Winter.
- Tischler, J., *Hethitisches Etymologische Glossar, Innsbruck, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft*. 20. 1977.
- Ünal, A., *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen, A Concise Multilingual Hittite Dictionary, Hitit Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg, Verlag Dr. Kovac, Fachverlag für Wissenschaftliche Literatur. 2007.
- Weber, M., *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London, New York: 2005.
- Weeden, M., "Hittite Logograms and Hittite Scholarship". *Studien zu den Boğazköy-Texten*, 54, Wiesbaden. 2011.
- Yiğit, T., "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/20, (2002), 179-202.